

Силвана СИДОРОВСКА - ЧУПОВСКА

ЈНУ Институт за национална историја – Скопје

ПРОСВЕТНИТЕ И ЦРКОВНИТЕ ПРИЛИКИ ВО ДЕБАР И НЕГОВАТА ОКОЛИНА ВО 19 ВЕК

Abstract: *The town of Debar and its surroundings was noted as the only part of Macedonian ethnic areas where it was not the case that "Greek language was heard or Greek word was written during the time of dark religious and political slavery." The influence of Greek spiritual persons was entirely insignificant although they were wholeheartedly supported by the Debar beys. The public municipal school in Debar was mentioned in 1840.*

Out of the foreign educational propaganda operating in Debar and its surrounding at the time, the presence of Serbian educational influence was particularly noticeable, which was intensified after the formation of the Principality of Serbia. Unlike Serbian educational propaganda, which appeared in the Debar kaza (district) in the beginning of the 19th century, Bulgarian educational propaganda began to operate several decades later.

By the beginning of the 20th century, Debar and its surroundings were the site of frequent clashes between supporters of Serbian and Bulgarian propaganda. This propaganda shattered the unity of the Macedonian people by manipulating their economic and political position through the use of blackmail and pressure.

Key words: *Debar, surroundings, educational, church, propaganda, school, religious-educational municipality*

Во услови на повеќевековно османлиско владеење во Македонија, како и во другите балкански земји, школството, просветата и културата биле непосредно поврзани со припадноста на религијата, односно црквата. Тоа произлегувало од основите на османлиското шеријатско право. Османлиите ги признавале училиштата и воопшто просветно-културните установи поврзани само со црквата. Врз основа на ова, подоцна, кога целосно се изгубил верскиот карактер на школство-

то и просветата, пак, во услови на османлиско владеење, училиштата се граделе во црковните и манастирските дворови.¹

Најважни средства за проникнување на туѓите јазични и културни влијанија во Македонија се одвивале преку црквата, односно, патријаршиските и егзархиските митрополити и црковно-училишните општини. Долго време доминантна позиција на планот на просветата имало грчкото јазично, духовно и културно влијание. Словенската богослужба, писменоста, јазикот и културата, во такви услови успевала да се задржи само по селата и во некои поголеми градови Прилеп, Велес и Дебар.² За градот Дебар и неговата околина е забележано дека бил единствениот крај од македонските етнички области каде што не се помни дека се „чуло и напишало на грчки јазик за времето на темното црковно-политичко ропство“.³ Тоа се гледа и од периодот на 60-тите и 70-тите години на 19 век, кога митрополитот Генадиј во митрополиската канцеларија во Дебар во преписките го користел на месниот јазик.⁴

Општо земено, влијанието на грчките духовни лица во Дебар и околината било сосема незначајно и покрај тоа што биле помагани од дебарските бегови. Авторитетот на грчките духовни лица во овие места не бил силен, така што последниот грчки владика Антим при крајот на 80-те години на 19 век веќе не вршел никаков притисок врз употребата на месниот јазик во училиштата и црквите. Старата традиција била толку силна, што и самата Патријаршија се служела со јазикот на месното население во случаите кога била принудена официјално да се обраќа кон жителите во овој дел од Македонија.⁵

Долгото постоење на патријаршиското духовно лице во Дебарската епископија не дале резултати на грчката пропаганда. Како и насекаде во Македонија и во Дебарскиот крај од страна на грчките владици биле уништени голем број словенски ракописи по црковите и манастирите. За ваквите дејствувања на грчките владици соопштува и македонскиот преородбеник Димитар Миладинов во едно писмо со кукушките провинции во кое меѓу другото ги набројува местата каде

¹ Александар Трајановски, *Црковно-училишните општини во Македонија*, (Скопје: ИНИ, 1988), 108.

² Исто, 62.

³ Крсто Костов, *Дебар и Дебарско низ вековите* (Скопје: 2004), 65.

⁴ Иванъ Ивановъ, „Училишното дело въ Дебърската епархия“, *Ил. Илинденъ*, кн. 7 (107), год. XI, (София: 1939), 20.

⁵ Глигор Тодоровски, *Малореканскиот предел* (Скопје: ИНИ, 1970), 152.

биле уништени словенски ракописи. Во преписката покрај Преспа, Железна Река, Мариово и Охридска Деберца се споменува и Дебар⁶.

Во ќелијните училишта во градот и околината отсекогаш се употребувал црковнословенскиот јазик. Најголем чувар на старословенската писменост бил манастирот „Св. Јован Бигорски“,⁷ каде во почетокот на 19 век било отворено едно од најстарите ќелијни училиште. Во ова ќелијно училиште учител бил Јоаким Крчовски и во него се школувала македонска пред сè црковна интелигенција, како што од овој крај биле Анатолиј и Партениј Зографски, игуменот Иларион од селото Лазарополе и многу други.⁸ Некои од децата за да се стекнат со поголемо знаење оделе во Зографскиот манастир на Света Гора од каде се враќале со знаења за свештеници, архимандрити, епископи и учители.

Како печелбарски крај со почетокот на 19 век многумина од жителите заминале како занаетчи и трговци во Солун од каде воспоставувале врски и редовно одржувале контакти со поголемите градови во Македонија.⁹ Постои податок дека во 1805 година дебарчаните во Солун основале параклис во кој тајно се служеле со македонскиот народен јазик. Во 1817 година шивачкиот еснаф на дебарчаните, крушевчаните и охридските на народен јазик си составиле даритрелен поминок. Во 1832 година истите еснафи отвориле ќелијно училиште во градот.¹⁰ За основањето на Солунската црковно-училишна општина во февруари 1868 година, најголем допринос имале Коста Герасимов (часовничар), Вангел, Блаже и Јосиф Терзијата, родум од Дебар.¹¹

Бранот кој ја зафатил Македонија со основање на општински ќелијни или народни училишта не го одминал ниту градот Дебар. Во овој град општинско народно училиште се споменува некаде во 1840 година. Прв учител кој го основал училиштето бил Митан Пајков од село Клење – Дебарско.¹² Во училиштето во Дебар во периодот 1843-1856 година наставата во световното училиште била водена од учителот Коста Аџиевски. По него за учител се споменува Григор Прличев кој во

⁶ Братја Миладинови, Преписка и коментар Н. Трајков (София:1964), 39 и 43.

⁷ Тодоровски, Малореканскиот предел, 151.

⁸ Славко Димевски, „Врските на Димитар Миладинов со Зографскиот манастир за помагање на црковно-просветното движење во Македонија“, Зб.: Школството, просветата и културата во Македонија во времето на Преродбата (Скопје: МАНУ, 1979), 276-293.

⁹ А. Иширков, Градъ Солунъ (София: 1911), 99.

¹⁰ Трајановски, Црковно-училишните општини во Македонија, 246-247.

¹¹ Исто, 249.

¹² Костов, Дебар и Дебарско низ вековите, 71.

училиштето покрај книги со црковно-словенска содржина, затекол и „српски“ книги. Во времето на неговото учителствување во Дебар, извесен период учители биле Крсто Ѓиновски од Галичник и Тофе Димитријевски. Последниов, наставата ја водел по манстирскиот метод, но предавал и по *новите српски учебници*.¹³ Во 1866 година во Дебар започнало да работи првото женско световно училиште водено од српската учителка Марија Вујиќ од Белград¹⁴.

Во периодот на економскиот развој на еснафските организации кои имале важна улога и во изградбата и дејноста на црковно-училишни општини во Македонија меѓу основаните Преспанско-Охридската, Пелагониската, Скопската, Струмичката, Мелничката, Серската, Полјанската, Воденската, Костурската се споменува и Дебрската црковно-училишна општина.¹⁵ Овој процес на формирање самостојни црковно-училишни општини во Дебар и во повеќе села во Река се случил во 1869 година и бил во чекор со успехот на антипатријаршиската борба во Охрид, Струга, Ресен, Крушево и се наоѓале во непосредна близина на Дебарската епархија.¹⁶ Постојат податоци и за дејноста на селските општини во Селце, Лазарополе, Росоки, Сушица, Тресонче и други општини во пределот Долна Река од каде за потребите за изградба на месните цркви од средината на 50-тите години од 19 век барале финансиска помош од Кнежевството Србија.¹⁷

Од просветните пропаганди кои дејствувале во Дебар и Дебарско особено забележително било присуството на српското просветно влијание кое на интензит добило по создавањето на Кнежество Србија. Ова е период кога трговските врски биле повторно оживеани, а во чекор со тоа и зголема материјалната и финансиската помош. Од Кнежевството за потребите на манастирите, црквите и училиштата, како и за присуство на српски учители во овој дел од Македонија (во недостиг на домородни-б.м), Јован Хаџи Васиљевиќ пишувал: „За Дебарската област и Бигорскиот манастир уште многу одамна во Србија им било дадено големо значење. Српските кнезови Милош Обреновиќ и Алек-

¹³ Јован Хаџи Васиљевиќ, *Просветне и политичке прилики у јужним српским областима у XIX веку* (Београд: 1928), 130.

¹⁴ Исто.

¹⁵ Трајановски, *Црковно-училишните општини во Македонија*, 164-233.

¹⁶ Исто, 231.

¹⁷ Александар Трајановски, *Селските општини во Македонија и нивното поврзување со градските црковно-училишни општини во 60-тите години на XIX век*, Зборник на трудови 4-5 (Скопје: 1984), 83.

сандар Караѓорѓевиќ на Бигорскиот манастир му поклонице свона и други работи потребни за манастирската црква.“¹⁸

Во селата наставата се водела по српски учебници. До шеесетите години од 19 век во Галичник наставата ја воделе учителите Јанакиј Шена и Крсто Ѓиновски. Покрај црковно-словенски книги во наставата користеле и Српски Буквар, Читанка, Приказни од Стариот и Новиот завет, Црковна историја и Српска историја¹⁹. По овие учители во Галичник, во периодот 1860-1880 година, се споменуваат и други селски општински учители, како Павле Глигоровски, Кузе Цубалевски, Алексо Поповски и Јосе Аџиевски.²⁰ Во селото Лазарополе училиште со манастирска метода постоело уште од почетокот на 19 век. Во училиштето наставата била водена од „најучените“ луѓе, односно зографите. И овде како и во Галичник долго време учител бил Крсто Ѓиновски.²¹ Српски учител во селото се споменува, многу подоцна во 1874 година. Тоа бил учителот Љубомир Павиќ кој во селото престојувал осум месеци и бил поставен од страна на селската општина во Лазарополе за работа во општинското училиште.²²

Со почетокот на седумдесетите години српската просветна пропаганда појавила иницијатива за отворање на Завод за децата од Македонија и Стара Србија кои доаѓале да се школуваат во Србија. Тие требало да бидат под постојан надзор од Одборот во кој ќе се подготвувале за идни национални работници и српски учители. Ваква иницијатива постоела уште во 1868 година, кога митрополитот Михајло доставил предлог до Министерството за просвета со барање да се формира „Посебен богословски завод за младинци од Турција, бидејќи нивното ниво на образование не одговарало на наставата во редовната Белградска богословија“.²³ На 22 јули 1873 година биле изработени правилата за формирање на Второто одделение на Богословијата со единствена намена школување деца од областите надвор од Србија. Негов прв директор бил Милиош С. Милојевиќ. На почетокот школувањето било тригодишен курс, но во следната учебна година 1874-1875 година по предлог на Милош С. Милојевиќ до Министерството за просвета шко-

¹⁸ Хаџи Васиљевиќ, *Просветне и политичке прилике*, 129.

¹⁹ Исто, 131.

²⁰ Апостол Апостолов, *Училишниот живот во горните села на Мала Река во XIX и почетокот на XX век*, год. VII, бр. 9-10 (Скопје: Просветно дело, 1951), 44-45.

²¹ Хаџи Васиљевиќ, *Просветне и политичке прилике*, 132.

²² Тодоровски, *Малореќанскиот предел*, 180.

²³ Климент Џамбазовски, *Културно-општествените врски на Македонците со Србија во текот на XIX век* (Скопје: 1960), 103.

лувањето се продолжило за уште една година. Во оваа учебна година во Второто одделение од вкупниот број ученици, дветретини биле ученици од Македонија и Стара Србија.²⁴ Почетокот на Српско-османлиската војна (1876) довело до прекин во работата на Одборот и до постепеното укинување на Второто богословско одделение. Во Моравскиот дороволчки батаљон со кој командувал Милош С. Милојевиќ имало и околу 150 доброволци. Од нив повеќемината биле од Охридско и Дебарско.²⁵

За разлика од српското просветна пропаганда која во Дебарската каза се појавила од почетокот на 19 век, бугарската просветна пропаганда започнала да дејствува неколку децении подоцна. Првите бугарски книги се појавиле во шеесетите години од 19 век. Легални можности за дејствување на политички и просветен план добила со формирањето на Егзархијата во 1870 година.

Во периодот 1876-1884 година, односно до поставувањето на првиот егзархиски свештеник во Дебар, е период кога македонското население имало извесен самостоен живот во однос на црковно-училишните работи. Прашањето околу црквите и училиштата самостојно ги решавале црковните општини. Учители кои работеле во општинското училиште и биле издржувани од црковно-училишната општина до 1884 година биле: свештеникот Велјан од село Броштица, Хаџи Теофил Аврамов од село Лазарополе (од 1874-1880), по него учители биле градските свештеници поп Тасе, поп Арсо Мартинов, поп Трпе Симеоновски и мирјаните Стрезо од Галичник и Спасе од селото Гари (во 1883 година).²⁶

Во 1884 година ингеренциите над училиштето во Дебар и најголемиот дел од селските училишта ги превзела Егзархијата. Истата година со помош на влијателни лица од Дебар и секако, егзархиските кругови, некогашниот учител и селски свештеник од Лазарополе Теофил Аврамов бил поставен за прв егзархиски архимандрит во Дебарско-Кичевската епархија.²⁷ Портата која го одобрувала неговиот избор

²⁴ Васо Војводић, *Школовање националних радника за рад ван Србије (1873-1877)*, Историјски гласник, 4 (Београд:1963), 43.

²⁵ М.Милојевић, *Српско-турски рат* (Шабац: 1887), 7 и 79.

²⁶ Костов, *Дебар и Дебарско низ вековите*, 71.

²⁷ Ваквиот избор го предизвикало незадоволството на грчкиот митрополит Антим, кој сè уште се наоѓал во Дебар и набргу дошло до судир за месните цркви во Дебар и околината. Служејќи се со поткуп грчкиот митрополит Антим, го отстранил Теофил, но никогаш не бил поддржан од месното население. На местото од Теофил бил поставен свештеникот Трпе Симоновски од Дебар. Убиството на Теофил уште повеќе ги зајакнало црковните борби во Дебарско. Патријаршијата го искористила убиството и поставила свој човек на митрополитското место во Дебар, во лицето

им сугерирала на месните власти да не прават пречки за неговото свештеничко место. Егзархијата на овој начин добила легални можности за навлегување во епархијата. Ова е време кога речиси сите православни цркви и свештеници, стануваат егзархиски.

Дејствувањето и навлегувањето на бугарската просветна пропаганда во Дебарската каза уште порганизирано почнала да дејствува со формирањето на Дебарската егзархиска црковно-училишна општина во 1892 година. Општината покрај градот Дебар опфатила и голем број селски цркви и училишта во Горнодебарската и Реканската каза.²⁸ Учителите кои биле во нејзина служба најчесто биле со нижо образование. Исклучок бил градот Дебар, каде имало учители и со педагошко образование, најчесто стекнато на педагошкиот оддел при Солунската егзархиска гимназија, Цариградската семинарија, педагошкото училиште во Скопје и егзархиската гимназија во Битола. Во селата имало многу малку или воопшто не постоеле луѓе со класно образование. Најголем број од овие учители сеуште биле со завршено прогимназиско образование или манстирско образование во ќелијното училиште во манастирот „Св.Јован Бигорски“.²⁹

Најголемиот противник на бугарската просветна пропаганда била српската пропаганда на која и покрај ослабените позиции во 1892 година и тргнало од рака да формира православни општини во Галичник и Дебар. Со постигнатиот успех на српската пропаганда и се создале нови услови за слободно настапување. Повлекувајќи се од дејствувањето на просветен план во градот Дебар оваа пропаганда се повеќе имала успех во селата во Дебарската каза. Нејзин најсилен адут било бесплатното растурање на учебници во селските егзархиски училишта кој подоцна се покажал и успешен. Во 1899 година опасноста од губењето на влијанието на Егзархијата во малореканскиот предел го предизвикало егзархискиот митрополит Козма Пречистански лично да ги посети селата Галичник и Тресонче.³⁰

на Секулариј, меѓутоа и тој бил истеран од Дебар. (Повеќе види: Томовъ Филипъ, Хаџи попъ Теофиљ, Ил. „Илinden“, кн.8 (58), год. VI, (София: 1934), 6-7).

²⁸ Кирил патриарх бугарски, *Бугарската екзархия в Одринско и Македонија след освободителната война 1877-1878*, том први, книга втора (София: 1970), 52.

²⁹ Тодоровски, *Малореканскиот предел*, 259; Костов, *Дебар и Дебарско низ вековите*, 71-75.

³⁰ Неговата посета била предизвикана од посетата на патријаршискиот Велешко-дебарски митрополит Поликарп на Галичник кој ја помагал српската пропаганда. (Повеќе види: Силвана Сидоровска-Чуповска, „Споровите меѓу Српската и Бугарската пропаганда за црквите и училиштата во Дебарско-кичевската митополија“, *ГИНИ*, год. 60, бр.1 (Скопје 2016), 152).

Ставот на Егзархијата кон учителите Македонци било причина за постојани судири и незадоволства. Чести биле отпуштањата од работа и се назначувале учители без воопшто да било земено во предвид мислењето на Општината.³¹

Во 1897 година Егзархијата успеала да го реши прашањето за дебарски владика со поставувањето на Козма Пречистански за митрополит. По овој постигнат успех и тргнало од рака непречено да дејствува по селата во Реканската каза. Српската пропаганда која била нејзиниот главен соперник не мирувала. Во 1910 година успеала за Дебарско-велешки митрополит да биде поставен Варнава Росиќ, зацврстувајќи го уште повеќе влијанието во Дебарска каза и околината.

Дебар со неговата околина бил место на чести меѓусебни судири помеѓу приврзаниците на српската и бугарската пропаганда. Користејќи учени и притисоци овие пропаганди го разбивале единството на македонскиот народ вешто манипулирајќи со нивната економска положба. Од сето ова најповеќе корист имале османлиските власти, кои задоволно ги триеле рацете подбуждувајќи ги едните против другите, во зависност од моменталната политичка ситуација и од силината на соседните пропаганди.

³¹ Исто, 260-265.

Bibliography:

- Апостолов Апостол, „Училишниот живот во горните села на Мала Река во XIX и почетокот на XX век“, *Просветно дело*, год. VII, бр. 9-10, Скопје 1951.
- Братја Миладинови, Преписка и коментар Н. Трайков, София, 1964.
- Војводић Васо, „Школовање националних радника за рад ван Србије (1873-1877)“, *Историјски гласник*, 4, Београд 1963.
- Димевски Славко, „Врските на Димитар Миладинов со Зографскиот манастир за помагање на црковно-просветното движење во Македонија“, *Зб.: Школството, просветата и културата во Македонија во времето на Преродбата*, МАНУ, Скопје 1979.
- Ивановъ Иван, „Училишното дело въ Дебърската епархия“, *Ил. Илинденъ*, кн.7 (107), год.XI, София 1939.
- Иширковъ А., *Градъ Солунъ*, София 1911.
- Кирил патриарх български, *Българската екзархия в Одринско и Македония след освободителната война 1877-1878*, том първи, книга втора, София, 1970.
- Костов Крсто, *Дебар и Дебарско низ вековите*, Скопје 2004.
- Милојевић М., *Српско-турски рат*, Шабац 1887.
- Минов, Н. (2015), Бугарската пропаганда во Македонија и Големите сили (1878-1912). Докторска дисертација.
- Минов, Н. (2017), Гимназиите во османлиска Македонија, In 70 години Институт за историја 70 години македонска историографија. Зборник на трудови од научната конференција одржана на 13 и 14 декември 2016 во Скопје. Скопје: Универзитет „Св. Кирил и Методиј“ - Скопје, Филозофски Факултет, pp. 305-345.
- Сидоровска-Чуповска Силвана, „Споровите меѓу Српската и Бугарската пропаганда за црквите и училиштата во Дебарско-кичевската митополија“, *ГИНИ*, год. 60, бр.1, Скопје 2016.
- Трајановски Александар, *Црковно-училишните општини во Македонија*, ИНИ, Скопје 1988.
- Трајановски Александар, „Селските општини во Македонија и нивното поврзување со градските црковно-училишни општини во 60-тите години на XIX век“, *Зборник на трудови*, 4-5, Скопје 1984.
- Томовъ Филипъ, „Хаџи попъ Теофилъ“, *Ил. Илинден*, кн.8 (58), год. VI, София 1934.
- Васиљевић Хаџи Јован, *Просветне и политичке прилике у јужним српским областима у XIX веку*, Београд 1928.
- Џамбазовски Климент, *Културно-општествените врски на Македонците со Србија во текот на XIX век*, Скопје 1960.